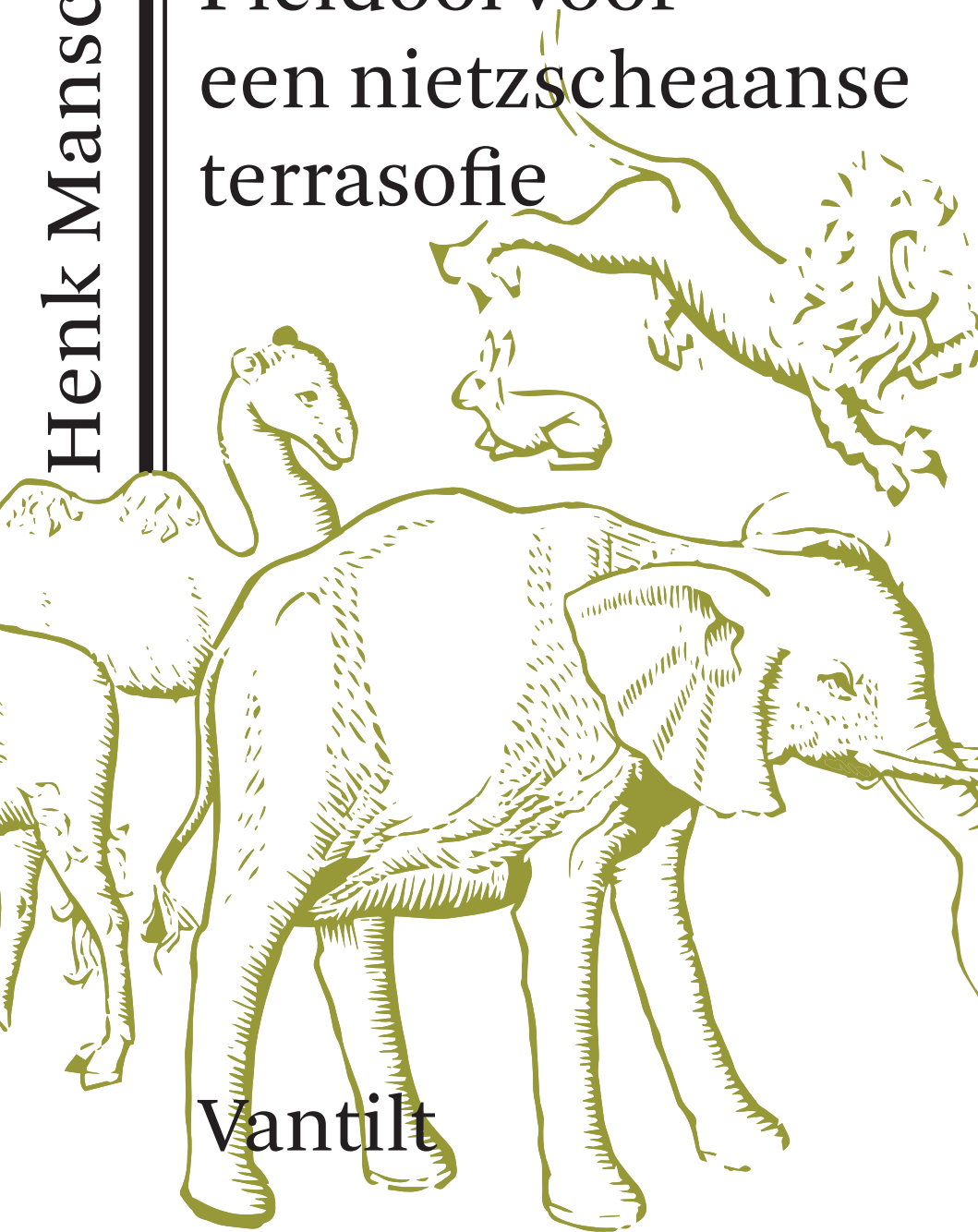

Henk Manschot

Blijf de aarde trouw Pleidooi voor een nietzscheaanse terrasofie

Vantilt

Vantilt

Henk Manschot

Blijf de aarde trouw
Pleidooi voor
een nietzscheaanse
terrasofie

© Uitgeverij Vantilt en

Henk Manschot,

Nijmegen 2016

ISBN 978 94 6004 290 4

Redactie

Henk Hoeks

Eindredactie

Mayke van Dielen

Ontwerp omslag en

boekverzorging

Ingo Offermanns, Hamburg

Opmaak

Peter Tychon, Wijchen

Op het omslag

Beesten op basis van een

prent in: Bartholomaeus

Anglicus, *Van den proprie-*

teyten der dinghen. Haarlem

1485, f. 366v.

9	Inleiding
12	Nietzsche
17	Opzet van het boek
21	Deel I
	Nietzsches experimentele levensstijl
23	Hoofdstuk 1
	Nietzsche, de dieren en de natuur
	Een persoonlijke en filosofische ontdekkingsreis
25	Nietzsche en de dieren
30	Nietzsche aan zee
37	Nietzsche in de bergen
42	Afsluiting
45	Hoofdstuk 2
	Het ‘inlijven’ van de natuur om je heen
	Over persoonlijke levensstijl en lokale cultuur
48	Eten, vasten en dieet
52	Tuin en tuinieren
55	De mens als tuinier van zijn eigen tuin
60	Klimaat en kosmos
67	Hoofdstuk 3
	Aldus sprak Zarathoestra
	Een Bovenmenselijke tragedie
73	Eerste bedrijf: op weg met Zarathoestra
76	Tweede bedrijf: het spel van de macht
81	Derde bedrijf: over dromen, tijd en eeuwigheid
86	Vierde bedrijf: de weg naar de Bovenmens
91	Nabeschouwing: de grote transformatie

95	Deel II
	Terrasofie
	Handreiking voor een filosofie van de toekomst
96	Eigentijdse beschouwingen
97	Een nieuw paradigma
101	Terrasofie
105	Hoofdstuk 4
	Nietzsche en ‘ik’
	Een kuur voor de eenling
108	Beleving en expressie
111	Experimenteel leven
119	Zichzelf transformeren
125	Een genealogische analyse van het eigen verleden
130	Een ja-zeggende moraal
131	‘Het heden is zwanger van de toekomst’
134	Nabeschouwing: over levenskunst, een stellingname
139	Hoofdstuk 5
	De plek op aarde
	Een herwaardering van het lokale perspectief
141	Lokale cultuur: een etnologisch perspectief
146	Een etnologische blik op de Europese geschiedenis
148	Handreiking vanuit het perspectief van <i>de indigenous cultures</i>
150	Lokaal-ecologische bewustwording in ‘opkomende economieën: rurale initiatieven
152	De problematiek van de verstedelijking
153	De westerse problematiek van het lokale
156	Twee vragen voor verder onderzoek
159	Nabeschouwing: <i>becoming indigenous</i> Een filosofische bespiegeling

161	Hoofdstuk 6
	Blijf de aarde trouw!
	Naar een ecologische kosmologie
161	Een veranderd perspectief op de aarde
164	Antropoceen: de context van onze tijd
168	De Aarde
169	Gaia
171	Gaia en de Aarde: drie verschillen
174	De Bovenmens
176	De Antropos
177	Bovenmens en Antropos: een belangrijk verschil
179	Op weg naar 'de grote gezondheid'
180	Nabeschouwing: enkele fingerwijzingen
187	Woord van dank
191	Noten
199	Bibliografie

Inleiding

9

‘Wij zijn de eerste generatie die de effecten voelt van de klimaatverandering en de laatste generatie die er iets aan kan doen.’ Deze tweet die president Obama de wereld in zond op 10 oktober 2014, werd in een mum van tijd duizenden keren ge-retweet. Ze riep onmiddellijk wereldwijd een stroom van reacties op. Het is Obama’s geheim om een rake typering te geven van de situatie waarin wij leven, door in één zin de diagnose te stellen en de richting van de oplossing te benoemen. De feiten waarop zijn diagnose berust zijn bekend. De stroom aan informatie over klimaatverandering als gevolg van menselijk handelen, over toenemende droogte, ontbossing, vissterfte, stijging van het zee-waterpeil enzovoort confronteert ons daar dagelijks mee. En bijna elke dag brengen wetenschappen ons nieuwe inzichten en voorspellingen. Het idee dat de huidige generaties mogelijk de laatste zijn, raakt diep in het bewustzijn van mensen gegrift. De toekomst krijgt ineens een gezicht, een dreigend gezicht. Maar de kracht van Obama’s uitspraak is dat met het alarmerende bericht onmiddellijk ook de richting van de oplossing wordt uitgetekend. De remedie heet ‘handelen’. Er moet iets gebeuren, en wel nu. Obama verbindt die oproep met een signaal van hoop en slagvaardigheid. We kunnen ook handelen als we dat willen. Al klinkt zijn *Yes, we can* in deze situatie wat ongeloofwaardig – zijn klimaatbeleid is laat gestart en komt maar heel traag op gang – de oproep zelf, verbonden met een signaal van hoop en verantwoordelijkheid, wordt door veel mensen onderschreven als een belangrijke opdracht voor deze tijd.

Bondige uitspraken vormen een krachtig instrument in het

proces van bewustwording. Maar ze herbergen ook een gevaar. Want ze gaan onvermijdelijk voorbij aan de complexiteit die de huidige ecologische crisis kenmerkt. Ze kunnen daarom naast bijval en enthousiasme ook scepsis en irritatie oproepen. De manier waarop dergelijke berichten ingrijpen in ieders leven, daar beginnen we pas langzaam zicht op te krijgen. De Franse filosoof Bruno Latour karakteriseert die ervaring als een ervaring van 'disconnectedness'. De berichten over de ecologische crisis zijn zo omvangrijk en ingrijpend dat wij ze nauwelijks kunnen bevatten en kunnen verwerken, stelt hij. We raken 'ontkoppeld'. We kunnen niet voortgaan met ons gewone leven alsof er niets is gebeurd, en tegelijkertijd zijn we ook niet in staat om de nieuwe gegevens werkelijk een plek te geven in ons leven en onze normen en waarden daaraan aan te passen. Een dergelijk ontkoppeld zijn brengt onzekerheid teweeg en voedt in de eerste plaats emoties van verwarring, angst en onbehagen. En mocht zich al een gevoel van urgentie meester maken van de mensen, het gevoel dat er iets fundamenteels moet veranderen, dan is niet onmiddellijk duidelijk wat die veranderingen zouden moeten inhouden. En dit niet-weten draagt weer bij aan de verwarring.

Een dergelijke ervaring van ontkoppeld zijn wordt in de wetenschap wel aangeduid als contrastervaring. Een contrastervaring wordt omschreven als een ervaring waarin mensen zo diep geraakt worden in hun bestaan dat ze niet langer het leven op de gewone manier kunnen voortzetten, zonder onmiddellijk precies te weten hoe het verder moet. In de psychologie worden dergelijke ervaringen doorgaans verbonden met gebeurtenissen die een breuk teweegbrengen in het persoonlijke leven. De aankondiging ongeneeslijk ziek te zijn kan zo'n ontredde veroorzaken, of de dood van een kind, of een scheiding. Mensen stoten dan op de grenzen van het leven waarmee ze vertrouwd waren. Ze ervaren kwetsbaar te zijn en worden overspoeld door nieuwe emoties en vragen die zich niet laten inpassen in hun bestaan.

Maar de term wordt ook gebruikt om maatschappelijke ervaringen aan te duiden die diepe sporen achterlaten en het dagelijks leven ontregelen. In deze bredere zin zijn de ervaringen die door de ecologische crisis worden opgeroepen, als contrastervaring te typeren.¹ De term vind ik verhelderend omdat hij de be-

leving relateert aan grootschalige gebeurtenissen die inbreken in het persoonlijk leven. Precies dat kenmerk is bij uitstek van toepassing op de ecologische crisis.

Het tweede kenmerk van de contrastervaring is dat ze niet alleen de dagelijkse gang van het leven verstoort en daar om verandering vraagt, maar bovendien dat op een dieper niveau vragen worden opgeroepen die raken aan de beleving van zin en aan de behoefte tot heroriëntatie. De gevoelens van angst en onzekerheid vermengen zich met intuïties over kwetsbaar zijn en zich afhankelijk voelen, die zich daarvoor niet zo scherp aandienen. Hoe groot de ecologische crisis ook moge zijn, ze wordt pas werkelijk wanneer ik toelaat dat ze mij raakt en mij aanzet tot reflectie over hoe ik leef, wat ik doe, wat ik kan doen, en of mijn kleine veranderingen wel zin hebben in het grotere proces van het leven. Of er komen vragen op over mijn beleving van de natuur, over hoe superieur en onwetend wij moderne mensen ons hebben opgesteld ten opzichte van de natuur, over hoe we omgaan met dieren, over sterfelijk zijn, over wat er verloren gaat als de mensen zouden uitsterven. En zo meer. Er zijn zoveel vragen die kunnen opkomen in een crisissituatie. Ze laten zich niet uitkristalliseren en onderbrengen in overzichtelijke patronen, maar ze hebben gemeen dat ze de urgentie om in de persoonlijke manier van leven iets te veranderen verbinden met vragen over de zin en waarde van hoe ik leef. Ieder mens heeft twee levens en het tweede begint als we beseffen dat we maar één leven hebben, zou de Chinese filosoof Confucius ooit hebben gezegd. Die uitspraak krijgt een nieuwe actualiteit in deze situatie. De grote vragen die de ecologische crisis oproept, werken door als motief voor herbezinning en verandering en geven de reflectie op ons leven richting en urgentie. Er komen nieuwe vragen op met de erkenning dat de antwoorden die we tot nu toe gegeven hebben, niet meer van toepassing zijn. Contrastervaringen scheppen ruimte om op zoek te gaan naar nieuwe ideeën en nieuwe waarden die ons kunnen gidsen in de situatie waarin we zijn beland. Zij verbinden bovendien de persoonlijke vragen met de roep om een cultuuromslag, met een herwaardering van alle waarden, zoals Nietzsche dat noemt. De ecologische crisis dwingt ons om ons radicaal te bezinnen op het leven dat we tot nu toe hebben ge-

leid. Ik heb de naam van Nietzsche laten vallen omdat deze filosoof, die leefde in de tweede helft van de negentiende eeuw, zich juist met dergelijke vragen geconfronteerd zag. Je zou Nietzsche dus een voorloper kunnen noemen in deze problematiek, en wel een voorloper van formaat.

Nietzsche

12

Van alle filosofen die ik ken, is Nietzsche het meest gevoelig voor onderhuidse spanningen in een cultuur. Hij lijkt voelsprietten te hebben voor conflicten die nog niemand benoemd heeft, voor onderhuidse verschuivingen die zich aankondigen, voor gevoelens die verdrongen worden. Grote filosofen zijn groot omdat ze stem geven aan dergelijke spanningen en erop doordenken. Nietzsche is groot omdat hij aan het eind van de negentiende eeuw al intuïtief voorvoelde dat er in de relatie tussen de mensen en de aarde iets fundamenteel mis moet zijn gegaan in de moderne cultuur. 'De aarde is ziek en die ziekte heet mens', laat hij zijn alter ego Zarathoestra zeggen. Die diagnose stelde hij al zo'n 150 jaar geleden. En ook bij hem wordt de diagnose gevolgd door een oproep: *'Blijf de aarde trouw!'* Wat pakkende uitspraken betreft kan Nietzsche zich met Obama meten. Ook hij is er een meester in. Maar ik ontdekte pas geleidelijk waar de diagnose en het motto *Blijf de aarde trouw* bij Nietzsche naar verwijzen. Ze blijken de kortste samenvatting te zijn van het filosofische project waar Nietzsche zijn leven aan heeft gewijd. In dat project stelt Nietzsche zichzelf een driedubbele opgave. Ten eerste wil hij zich bekeren tot een levenswijze die hem nauwer in contact brengt met de natuur. Ten tweede wil hij een nieuwe filosofie ontwikkelen waarin niet de mens centraal staat maar de aarde, een filosofie die zich laat leiden door het motto *Blijf de aarde trouw*. En ten derde stelt hij zich steeds kritischer op ten opzichte van de moderne cultuur, die 'de mens' tot fundament van alle waarde-toekenning heeft gemaakt en dat principe heeft doorgetrokken naar alle domeinen van het leven. Elk van de drie punten vergt een toelichting die ik zo dadelijk zal geven. Maar samen maken ze, hoop ik, op voorhand duidelijk waarom ik, toen ik op zoek ging naar een filosoof die mij zou kunnen helpen om

wat afstand te nemen van de dagelijkse hectiek waarin de ecologische crisis ons heeft gebracht, bij Nietzsche ben uitgekomen.

De tijd waarin Nietzsche leefde, het einde van de negentiende eeuw, was een onrustige tijd in Europa. Er broeide van alles. Op politiek gebied ontstonden er harde conflicten, bijvoorbeeld tussen Frankrijk en Duitsland, die met elkaar in oorlog raakten. Op economisch gebied zette de industriële revolutie zich door en kwamen arbeiders en burgerij scherper tegenover elkaar te staan, beide gesteund door hun eigen ideologieën. En op cultureel vlak deden zich spanningen voor tussen de opkomende natuurwetenschappen en de daarmee verbonden rationalisering van de cultuur aan de ene kant en de religies die een sterk stempel bleven drukken op het leven van alledag aan de andere. Ook de wereld van de kunst, en met name van de schilder- en beeldhouwkunst, was op drift geraakt. Maar dat er ecologische problemen zouden ontstaan als gevolg van de modernisering, daarvan was aan het eind van de negentiende eeuw nog weinig te bespeuren. En ook bij Nietzsche zelf moet dat aanvankelijk niet meer geweest zijn dan een vaag vermoeden. Maar een radicale verandering in levensstijl brengt bij hem iets op gang. Nietzsche verliet rond 1880 het universitaire milieu in Bazel, waar hij als hoogleraar tien jaar werkzaam was geweest, en koos voor een leven dat hem dagelijks in contact zou brengen met de natuur. En tegelijkertijd begon hij een nieuwe manier van filosoferen in praktijk te brengen. Tegenover de academische, afstandelijke manier van denken ging hij de stelling verdedigen dat de enige filosofie die deze naam verdient, beproefd moet worden in het eigen leven. Een filosoof bewijst de juistheid van zijn denken door eerst zelf te gaan leven volgens zijn ideeën. Die kunst wordt aan de universiteit niet onderwezen, aldus Nietzsche. De relatie tussen zijn leven en zijn denken werd dus een belangrijke schakel in zijn nieuwe benadering. Aan deze dimensie besteed ik in mijn boek daarom uitgebreid aandacht. Ik probeer om zo dicht mogelijk bij Nietzsches nieuwe manier van leven te komen. In elke biografie staat wel te lezen dat Nietzsche van 1879 tot 1889, de periode waarin hij zijn belangrijkste boeken schreef, de zomermaanden doorbracht in de Zwitserse Alpen rond Sils Maria en er elke dag minsten zo'n uur of zes op uit trok om te wande-

len, en dat hij 's winters, als het in de Alpen te koud voor hem werd, doorgaans in een stad aan de Middellandse Zee verbleef en ook daar weer een dergelijk dagritme aanhield. Maar wat dit intensieve buiten zijn voor zijn denken kon hebben betekend, die vraag werd niet gesteld. Ik wilde dus meer te weten komen over zijn dagelijkse wandelingen in de natuur. Hoe het stijgen en dalen, de afwisseling van hoog en laag, van kou en warmte zijn lichaam doortrekken met gewaarwordingen die hem aan het denken zetten over wat geluk eigenlijk is, niet als abstracte idee, maar als beleving. Voor het schrijven van dit boek ben ik daarom Nietzsche achterna gereisd. Ik heb me een tiental weken teruggetrokken in de Alpen, en daarna nog eens een aantal weken aan de kust van de Middellandse Zee. Niet de slechtste plekken op aarde. Ik heb daar veel gewandeld, met zijn teksten op zak. Ik wilde zelf ervaren wat het met je doet, met je denken en je leven, als de horizon de bergen zijn of de eindeloze zee en niet de overbuurman in de straat. Wat het tempo met je doet, het ritme van de wandeling en niet de snelheid van de auto en het internet. Ik wilde navoelen hoe deze natuur voor Nietzsche het gezelschap werd dat hij bij herhaling zegt nodig te hebben als hij een stap verder wil zetten in zijn denken of een vermoeden langzaam in zich omhoog wil laten komen dat hij nog niet in zijn volle omvang durft toe te laten, het vermoeden bijvoorbeeld dat 'de mens' een levende dode is, de 'moderne mens' welteverstaan. Er is moed voor nodig om nieuw te denken, zegt hij bij herhaling, en ook veel alleen zijn.

Daarnaast verwonderde het me dat Nietzsche zijn gedachten en gevoelens vaak het best uitdrukt wanneer hij niet in begripdenkt, maar in beeldende taal. Mijn vraag werd: hoe bedient hij zich van het taalregister van de natuur, van landschappen, van klimaatwisselingen en bovenal van dieren? Dat leverde een schat aan beelden op, zoals zal blijken. Bovendien, wie weet er dat van alle moderne filosofen Nietzsche degene is die de meeste dieren in zijn teksten opvoert, maar liefst zo'n 120, en ook nog de meest verschillende? Ook dat zal niet zonder betekenis blijken te zijn. Nietzsches intensieve manier van buiten zijn en zijn voortdurend zoeken naar beeldende en sprekende taal spelen in mijn ogen een onmisbare rol in zijn zoektocht naar een nieuwe

filosofie van de aarde. Het zijn vitale voedingsbronnen van zijn filosofische denken en op zijn beurt voedt dit denken de veranderingen die hij in zijn levensstijl aanbrengt. Niet alleen wandelt hij veel, hij experimenteert ook, vooral met zijn eetpatroon, en denkt na over de manier waarop mensen zich voeden. Hij kiest 'de plek op aarde' die hem in staat stelt om te denken en te leven. Deze experimenten en belevenissen vormen de humuslaag van zijn nieuwe filosofie. Leefstijl, schrijfstijl en denkstijl doordringen elkaar voortdurend.

Nietzsche vertrekt dus bij zijn persoonlijke ervaringen. Maar hij zet deze vervolgens af tegen zijn beleving van de moderne cultuur. Hij is intens gefrustreerd geraakt door de moderne levensstijl en de daarbij horende moraal en religie. Zij ontnamen hem zijn levenslust. Hij voelt dat de oorzaak van zijn diepste frustratie met de moderne cultuur te maken heeft. Deze cultuur 'ont-aardt' en 'vergeestelijkt' de mens in de slechte zin van het woord. Beide kwalificaties koppelt hij aan elkaar. Het zijn twee kanten van dezelfde medaille. Hoe moderner mensen gaan leven, hoe verder ze af komen te staan van de natuur, is zijn intuïtie. Het boek *Aldus sprak Zarathoestra*, dat Nietzsches pleidooi bevat voor een levensstijl die hij niet ecologisch maar 'geaard' noemt, werd geschreven tussen 1882 en 1884. In dat boek neemt hij de lezer mee op zijn ontdekkingsreis naar de aarde. Al lezend komen we erachter dat het verheffen van 'de mens' tot maat van alle dingen hem in feite steeds verder vervreemdt van zijn band met de aarde en hem afsnijdt van het natuurlijke levensproces. Nietzsche heeft in die jaren verschillende boeken gepubliceerd, onder andere zijn bekende aforismenbundels *Menselijk al te menselijk*, *Morgenrood* en *De vrolijke wetenschap*. Daarnaast zijn er vele aantekeningen van hem bewaard gebleven. Maar hij heeft er nooit een geheim van gemaakt dat *Aldus sprak Zarathoestra* het boek is waarin hij zijn visie op de aarde pas echt heeft opgetekend. Daarom heb ik dit boek als leidraad genomen, al speelt het thema een rol in vele andere teksten. We maken er de geboorte mee van wat wij nu ecologische bewustwording zouden noemen. Achteraf kunnen we constateren dat kiemen van die ontwikkeling al opduiken in eerdere boeken, die hij zijn wandelboeken noemt. Ze zijn te vinden in onverwachte intuïties die in een tekst